

Іван Ярмошик
Доктор історичних наук, професор
Завідувач кафедри спеціальних історичних
дисциплін та правознавства
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ГУГО КОЛЛОНТАЯ (1750 – 1812 рр.)

Кременецька гімназія, заснована з ініціативи видних польських політичних та освітніх діячів Т. Чацького та Г. Коллонтая, стала помітним не лише освітнім, але й науковим осередком громадського життя Волині першої половини ХІХ ст. У першу чергу вона сприяла піднесенню освітньо-культурного рівня волинських обивателів, що породжувало духовну потребу літературних та наукових творів у їх середовищі, підвищувало рівень інтелектуальних запитів не лише шляхтичів, але й представників інших соціальних верств. Навколо гімназії по-перше згуртувалася яскрава плеяда науковців (у першу чергу її засновники - Т. Чацький та Г. Коллонтай, З. Доленга –Ходаківський, А. Анджейовський, А. Фелінський, тут розпочинав свій творчий шлях Й. Лелевель та інші, по друге з її стін вийшло чимало видних діячів науки і культури.

Дослідники історії гімназії у першу чергу звертають увагу на яскраву постать графа Тадеуша Чацького як науковця, громадського діяча та засновника гімназії. Не заперечуючи яскравих його здібностей у різних цих сферах (і особливо у науковій, про що автор наголосив у своїй статті [2]).

Постать Гуго Коллонтая була об'єктом багатьох досліджень у польській історіографії, їх огляд можна віднайти у вступній статті Я. Гулевича до нового видання монографії Г. Коллонтая «Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750 – 1764)» [6]. Все ж в українській історіографії життєвий шлях та науковий доробок Г. Коллонтая іще не знайшов належного висвітлення. назвати можемо лише статтю польського історика А. Фабяновського у науковій збірці «Волинські Афіни» [1]. Тож у

цій публікації хочемо звернути увагу на яскраву постать Гуго Коллонтая, котрого ряд дослідників вважають поруч із Т. Чацьким повноправним співзасновником Кременецької гімназії [15].

Гуго Штумберг Коллонтай походив із родини смоленських банітів, які осіли на Волині іще у XVI ст. і використовували графський титул Штумбергів. Сам Гуго народився у селі Дедеркали неподалеку Кременця. Отримав ґрунтовну освіту в Краківському університеті. Потім вивчав канонічне право у Відні, опісля іще 5 років студіював теологію та право у Неаполі та Римі. У 1774 році був номінований краківським каноніком. Із 1776 року почав співпрацювати із Комісією Едукаційною, став візитатором Краківської Академії і провів ґрунтовну реформу цього навчального закладу. У 1782 році був номінований ректором університету, а в 1786 р був призначений великим литовським референдарієм. З цього часу він почав активніше залучатися до державно-політичного життя країни, зблизився із членами Патріотичного Товариства, у своєму будинку організував осередок прихильників реформ у Речі Посполитій, який пізніше отримав назву Коллонтаївська Кузня, до якої належали відомі науковці Ф. С. Єзерський, Й. Павліковський, П. Світковський, Т. Морський та інші.

Будучи членом Чотирьохлітнього сейму, брав активну участь у розробці тексту Конституції 3 Травня, прийняв присягу короля Станіслава Августа на дотримання Конституції. Спочатку він підписав приєднання до Тарговецької конфедерації, але потім через розбіжності в поглядах на політичний розвиток країни змушений був залишити Польщу й емігрувати до Дрездена.

У 1794 р повернувся до Кракова, брав участь у визвольних змаганнях під проводом Т. Костюшко, організував у Варшаві Товариство по підтримці революції і Краківського акту. У мемуарах волинського шляхтича Северина Букара знаходимо цікаву згадку про долі маєтностей Г. Коллонтая. С. Букар, патріот Речі Посполитої, учасник російсько-польської війни 1792 р та повстання Т. Костюшка, описуючи ситуацію на Волині, котра склалася після другого поділу Речі Посполитої, з осудом говорить про одного зі своїх

родичів (шурина), який добився у російських властей привілею на володіння трьома селами Гуго Коллонтая, який на той час був ув'язнений австрійськими властями. Родич С. Букара недовго користувався цими маєтками, революція 1794 р вигнала його із тих сіл [4].

Після поразки повстання Т. Костюшка, Г. Коллонтай був арештований біля Перемишля і провів 8 років в Австрійській в'язниці, звідки був звільнений на прохання царя Олександра І, за клопотанням князя Адама Чарторийського. Після звільнення поселився на Волині під наглядом поліції, в цей час він і взяв участь в заснуванні Кременецької гімназії. У 1807 р був інтернований до Москви, у 1808 р йому дозволили виїхати до Цеплиць на лікування. Після того оселився у Варшаві став членом Варшавського Товариства Приятелів Наук, брав участь у реформуванні Краківського університету. Решту життя провів у Варшаві, де й помер 1812 року.

Науковий доробок Г. Коллонтай багатосторонній. Він проявив себе і як поет, письменник, публіцист, діяч освіти, політичний мислитель, правник, історик. Більшість історіографів вважають Г. Коллонтая провідним представником історіографії польського Просвітництва та відносять до представників монархічного напрямку в польській історичній думці кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст. Правда це не виключало суттєвих розбіжностей між його поглядами та баченням цих же проблем іншими репрезентантами монархічного напрямку, зокрема послідовниками А. Нарушевича.

Його представники задумувалися над причинами занепаду польської держави. У працях найпомітнішого представника (засновника) цього напрямку Адама Нарушевича та його послідовники ратували за посилення влади короля, критикуючи існуючі державні порядки. Більшість представників цього напрямку, з-поміж них і Г. Коллонтай, були видними державними, громадськими діячами і в арсеналі історії шукали підтвердження своїм поглядам.

У своїх історичних працях Г. Коллонтай найбільше уваги приділив проблемам державного устрою Речі Посполитої. Їх він аналізував іще в

працях з 1789 р «Do Prześwientej deputacji dla ułożenia projektu konstytucji rządu polskiego od sejmu wyznaczonej», яка стала своєрідним вступом до більш ґрунтовного дослідження під назвою «Prawo polityczne narodu polskiego, czyli układ Rzeczypospolitej» виданого у 1790 р, «Ostatnia przestroga dla Polski» (1790 р). Виясненню причин невдачі Конституції 3 Травня присвячений його твір «O ustanowieniu i upadku Konstytucji polskiej 3 Maja 1791 r» (у співавторстві з Ігнацієм Потоцьким), що був виданий у Кракові у 1793 р., праця кілька разів перевидавалася у пізніші роки.

Остання була присвячена роздумам над причинами занепаду Речі Посполитої виходячи з антитези занепад чи розподіл. На противагу прихильникам А. Нарушевича, котрі твердили про «самовину» поляків і розглядали катастрофу Речі Посполитої як самоспричинений («samozawiniony») процес. Г. Коллонтай разом із І. Потоцьким сформулювали «теорію розбору» (teoria rozbioru) стверджували, що Польща занепадала без жодної вини зі своєї сторони, не дала жодного приводу сусідським країнам до помсти і ворожнечі, перед цим виробивши засоби для власного розвитку (у їх формулюванні «szczęścia własnego»). Така думка сприяла подальшим пошукам істориків у виявленні глибинних причин занепаду річпосполитської державності.

Г. Коллонтай та його однодумці з «Коллонтаївської кузні» пропагували погляд на історію Польщі, виходячи із реформаторських засад в дусі розвитку засад республіканізму, поширення громадянських свобод, з дідичним королем на чолі як всенародного репрезентанта. Розглядали історію Польщі як довготривалий і постійний процес від найдавніших часів. У проблемі походження держави дотримувалися, поширеної в тогочасній європейській історичній думці, теорії завоювання (najązdu), що призвело до узурпації суспільних прав та закріпачення селян і ущемлення міщан шляхтою.

Всупереч версії А. Нарушевича, Г. Коллонтай та його однодумці, вважали, що п'ятівська монархія була інструментом панування

привілейованої шляхти. Важливою віхою в історії держави, на його думку, стала смерть Зигмунта Августа, після чого держава стала ані монархією ані республікою, а лише поганою і недолугою машиною, яку ніхто розвивати не може й усі разом розвивати не можуть і не хочуть, але зупинити може кожен. Г. Коллонтай охарактеризував перебіг історії Польщі як постійне нещастя народу, яке постійно поглиблювалося, і було відступом та збоченням з тої дороги розвитку, якою вона раніше йшла разом з іншими європейськими країнами. Таким чином погляд Г. Коллонтая на державний розвиток Речі Посполитої був на той час мабуть найбільш критичним порівняно з іншими польськими авторами і його думки конкурували, зокрема, з поглядами А. Нарушевича та його прихильників.

У австрійській тюрмі мислитель написав великий твір «Rozbiór krytyczny zasad historii o początkach rodu ludzkiego». Ця його праця стала першою в польській історіографії спробою представити еволюційну концепцію розвитку людського суспільства. у якому проводилась думка про певні закономірності в історичному розвитку людства. Виходячи із теорії природного права, головним в житті людини вважав абстрактну свободу людини і намагався відшукати в минулому причини соціальної нерівності людей, щоби віднайти засоби для повернення їх до первісної свободи.

Слід відзначити, що важливу роль у розвитку польських історичних студій відіграло Варшавське товариство приятелів наук («Towarzystwo Przyjaciół Nauk»), засноване ентузіастами розвою польської науки у 1800 р.

Товариство підтримувало розвиток науки і літератури, покликане було служити збереженню польської національної ідентичності та господарському розвитку краю. Воно організовувало виконання актуальних наукових досліджень, проводило наукові сесії, де зачитувалися реферати про результати робіт, формувало бібліотечні та музейні колекції. Першим головою «Товариства...» став відомий польський історик кінця XVIII – початку XIX ст. Ян Альбертранді (до 1808 р). Товариство започаткувало

традицію заснування подібних наукових об'єднань у інших польських містах (Познань, Лодзь), які мали навіть ідентичні найменування.

Дійсними членами «Товариства...» фахівцями з історії були й історики, які проживали й творили на Волині та вивчали її минуле: з поміж них і викладачі й науковці діяльність котрих пов'язана із Кременецькою гімназією – Т. Чацький, З. Доленга-Ходаківський [3], Т. Свенцький. На його засіданнях зачитувалися та обговорювалися їх наукові реферати, які після того публікувалися на сторінках згаданого періодичного видання. З-поміж членів «Товариства...» був і Гуго Коллонотай.

В дусі тогочасної просвітницької ідеології, яка панувала в європейській історіографії XVIII ст., Г. Коллонотай у своїх працях наголошував, що предметом вивчення історії має бути історія народної культури в широкому смислі його значення, тобто весь комплекс життєдіяльності людини – виробництво, звичаї, законодавство, наука, освіта.

Г. Коллонотай започаткував польські дослідження історії освіти і культури. Аспект освітньої реформи неодноразово піднімався і у ранніх працях Г. Коллонотая, зокрема у трактаті «O wprowadzeniu dobrych nauk do Akademii Krakowskiej i o zalozeniu seminarium nauczycielów szkół wojewodzkich» (1776 р).

Після звільнення із австрійського ув'язнення він проживав у маєтку Стовпець на Волині і на запрошення Т. Чацького взяв діяльну участь у заснуванні Волинської (Кременецької) гімназії. Йому належить головна заслуга із вироблення її навчально-педагогічних засад. Міхал Ролле у своїй монографії вважає Г.Коллонотая, поруч із Т.Чацьким, правомірним засновником Кременецької гімназії. Цю ж думку поділяє дослідник останнього періоду життя Г. Коллонотая В. Токаж [17, s. 271] У цей час, у його листуванні із Т.Чацьким та іншими польським науковцями, можна віднайти багато цінних відомостей про культурно-освітні процеси тогочасної Польщі та Волині, зокрема про ті, що стосуються заснування та перших

етапів існування Волинської/Кременецької гімназії та пов'язаних із нею навчальних закладів [8].

Найбільшою працею Гуго Коллонтая з історії освіти є монографія про розвиток освітньої справи у давній Польщі «Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III» [10]. У цьому дослідженні автор проаналізував розвиток освітніх процесів не лише на етнічних польських землях, але й на тих теренах, які входили до складу Речі Посполитої до 1772 року. Хронологічно це дослідження охоплює період від XVI і до кінця XVIII ст. Г. Коллонтай оцінив внесок у розвиток освітніх процесів у Польщі різних чернечих об'єднань: єзуїтів, піарів, базиліан, бартушків, театинів, кармелітів та інших.

Однією з проблем навчального процесу, на яку Г. Коллонтай звернув особливу увагу була мовна проблема. Він висловив стурбованість про те, що навіть польські королі, починаючи від Стефана Баторія, не володіли належним чином державною мовою, а частіше послуговувалися латиною, чи французькою. Від них таку традицію спілкування іномовними говірками запозичили й інші верстви суспільства. Зрештою це негативним чином відобразилося на розвитку літератури, письменства та освітньої справи. Разом із тим Г. Коллонтай відмітив, що руська людність Волині та інших українських земель була у цьому відношенні в кращому становищі, оскільки в державному житті Великого Князівства Литовського широко застосовувалася руська (давньоукраїнська та давньобілоруська) мова.

Така позиція Г. Коллонтая щодо мови знайшла підтримку і у Т. Чацького та була втілена у організації навчального процесу у Кременецькій гімназії, науково-методичні основи якого були вироблені саме Г. Коллонтаєм. Мовою навчання тут була визначена виключно польська, усі вчителі мали в обов'язковому порядку нею володіти.

У згаданій монографії, з-поміж інших проблем, автор звернув увагу і на школи, які функціонували на Волині, Поділлі та Київщині, де більш поширеними були навчальні заклади базиліанського чернечого ордену. У

них, особливо у приватних конвіктах, переважали ті навчальні предмети, що були пов'язані із фізичним розвитком тіла – танці, фехтування, верхова їзда і мало приділялося уваги розвитку розумових здібностей [10, s. 36].

Автор вважав надзвичайно шкідливою традицію фізичних покарань учнів (різками), яку він назвав варварською, що призводила до очерствіння душі молодого покоління. Особливо він засуджував те, що учителям у цьому потакали й батьки учнів. Такі погляди Г. Коллонтая знайшли своє втілення у Кременецькій гімназії, де більшою мірою застосовувалися моральні засоби впливу на учнів.

У цілому згадане дослідження Г. Коллонтая містить чимало важливих думок про розвиток освітніх процесів на теренах Волині упродовж XVI – XVIII ст. Його варто враховувати дослідникам шкільної справи в Україні зазначеного періоду, воно зберігає науково-пізнавальне значення для вивчення педагогічних поглядів модерного часу.

Розвиток освітніх процесів у Польщі аналізується Г. Колонтаєм іще в одній розвідці – «Pamiętnik o stanie kościoła polskiego katolickiego i o wszystkich innych wyznaniach w Polsce» [11], який вперше був виданий у 1840 р і відразу ж викликав гостру критику [6, s. LXXVII].

У цьому трактаті автор проаналізував участь духовенства католицького, руського та вірменського обрядів у розвитку виховання та навчання польської молоді, зокрема тих, хто готував себе до духовного служіння. Г. Коллонтай коротко охарактеризував навчальні заклади, які були в Польщі під опікою духовенства. Він у першу чергу звернув увагу на недоліки в організації виховання і навчального процесу у закладах, які готували служителів культу, очевидно це і викликало критику цього твору після його видруку. Щодо руського обряду, то Г. Коллонтай відмітив, що тут зовсім не дбали про освіту «своїх попів» (swych porów) і між ними панувала суцільна темнота [10, s. 214]. Лише пізніше справи поліпшилися завдяки старанням базиліан та театинів, хоч і їх заклади мали чимало недоліків.

З-поміж праць історичних менш відомих у творчості Коллонтая можна згадати неопубліковані дослідження «O początku ludów słowiańskich» напиисану у 1801 р. «Uwagi nad terażniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, która od pokoju tyłżyckiego zaczęto zwać Księstwom Warszawskim (1808), Opisanie Moskwy (1807 – 1808) [12]. Вони іще раз підтверджують різноманітність наукових зацікавлень Г. Коллонтая

Таким чином, науковий доробок Г. Коллонтая і на сьогодні зберігає важливе значення для вивчення освітніх процесів у Речі Посполитій, містить цікаві думки про суспільно-політичний розвиток державності у Польщі, засвідчує тенденції розвитку історичної думки у Східній Європі часів Просвітництва. Положення його праць важливі і для українських науковців, котрі вивчають ці процеси на українських теренах, пов'язаних із минулим Речі Посполитої.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фабяновський А. Гуго Коллонтай і Тадеуш Чацький – творці Волинської гімназії. // Волинські Афіни. 1805 – 1833. Збірник наукових праць. – Тернопіль: «Богдан», 2006. – С. 41 – 50.
2. Яρμοшик І. Історичні праці Тадеуша Чацького в контексті польської історіографії Волині ХІХ століття / Іван Яρμοшик. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Випуск 14. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 219 – 228.
3. Яρμοшик І. Історико-етнографічні дослідження Волині та слов'янщини Зоріана Доленги-Ходаківського / І. Яρμοшик. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія / Одеський національний політехнічний університет МОН України. – Одеса: Астропринт, 2010. – Випуск 19. – С. 232 – 242.
4. Bukar S. Pamiętniki / Seweryn Bukar. // Biblioteka pamiętników i podróży po dawniej Polsce. – Drezno: drukiem i nakładem J.I.Kraszewskiego, 1871. – Т. V. Pamiętniki Seweryna Bukara. – VIII, 224 s.

5. Grabski A. Dzieje historiografii. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. – S. 402, 408, 410, 454.
6. Hulewicz J. Wstęp // Kołłątaj H. Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750 – 1764). – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2003. – XCIII s.
7. Janik M. Hugo Kołłątaj. – Lwów, 1913. – 642 s.
8. [Kołłątaj H.] Hugona Kołłątaja Korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim. – T. I – IV. – Kraków: Wyd. Kojsiewicza, 1844. ugoną Kołłątaja Korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim. – T. II. – Kraków: Wyd. Kojsiewicza, 1844.
9. Kołłątaj H. Wybor pism politycznych. – Wrocław, 1951. – XCVII, 318 s.
10. Kołłątaj H. Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750 – 1764). – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2003. – XCIII, 300 s.
11. Kołłątaj H. Pamiętnik o stanie kościoła polskiego katolickiego i o wszystkich innych wyznaniach w Polsce // Kołłątaj H. Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750 – 1764). – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2003. – S. 201 – 236.
12. Mierzwa E. Historia historiografii. T. II Renesans – Oświecenie. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2007. – S. 652 – 653.
13. Leśnodorski B. U źródeł myśli politycznej Hugona Kołłątaja. // Pamiętnik Literacki. – R. XLI. – 1950. – S. 642 – 686.
14. Opłalek K. Hugona Kołłątaja Hugona Kołłątaja poglądy na państwo i prawo. – Warszawa, 1952. – 268 s.
15. Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. / Michał Rolle. – Lwów – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1923. – S. 33 – 49.
16. Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce / Władysław Smoleński. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2006. – S. 25.

17. Tokarz W. Ostatnie lata Hugona Kołłontaja (1794 – 1812). - T. 1, 2. –
Kraków, 1905.